Шолом Алейхем

ПІСНЯ ПІСЕНЬ

Частина перша

БУЗЯ

Бузя — пестливе ім'я, створене з Естер-Люби: Люба-Любузя-Бузя... Вона старша за мене на один рік чи, може, на два, а нам обом нема ще й двадцяти років. Тепер сідайте, будь ласка, і підрахуйте, скільки мені років і скільки їй. Та це, зрештою, не має значення. Я краще розповім вам коротенько її біографію.

Мій старший брат Беня жив на селі, орендував млин, умів стріляти з рушниці, їздити верхи на коні і плавати, як чортяка. Одного разу влітку купався він у річці і потонув. Про нього сказано у приказці: "Всі гарні плавці потопають". По ньому залишилися млин, двоє коней, молода вдова з однією дитиною. Млина передали комусь іншому, коней спродали, молода вдова вийшла заміж і поїхала десь далеко, а дитину привезли до нас.

То була Бузя.

Що батько любить Бузю, як рідну дитину, і що мати тремтить над нею, як над єдиною дочкою, — це легко зрозуміти. Вони знайшли в ній розраду від великого горя. А я? Чому, як прийду з школи і не знайду Бузі, мені їжа не лізе в горло? А як Бузя приходить, стає світло в усіх куточках? А як Бузя звертається до мене, я опускаю очі? А як Бузя глузує з мене, я плачу? А як Бузя...

Я довго чекав, коли нарешті прийде любе, жадане свято пасхи. Тоді я буду вільний. Гратиму з Бузею в горіхи, бігатиму по подвір'ю, ходитиму до річки. Там я їй покажу, як пускають "каченят" на воду. Коли я їй кажу про що, вона мені не вірить, вона сміється. Взагалі Бузя не вірить мені ні на крихту. Тобто вона мені нічого не каже, тільки сміється. А я не люблю, коли сміються з мене. Бузя не вірить, що я можу видряпатись на найвище дерево (якби тільки схотів!). Бузя не вірить, що я вмію стріляти (якби тільки мав з чого!). Нехай лишень настане пасха, люба, жадана пасха, коли вже можна буде гратися надворі, на свіжому повітрі, не перед очима в батьків, — я їй покажу такі штуки, що вона аж зачудується.

Настало любе, жадане свято пасхи.

Нас обох одягли на свято у царське вбрання. Все, що було на нас, мінилось, блищало і шелестіло. Я дивлюсь на Бузю і згадую "Пісню пісень", яку вивчав перед пасхою з учителем у школі, згадую стих за стихом: "Прекрасна ти, подруго моя, — о, яка ж їй гарна! Очі твої, як у голубки, волосся — мов стадо кіз, що зісковзують з гори Галаадської, зубки в тебе — мов отара білих ягнят, що з річки виходять, одно в одно, губки — пурпурова стрічка, мова твоя, як мед, солодка".

Скажіть мені, будь ласка, чому, коли дивишся на Бузю, мусиш згадати "Пісню пісень?" Чому, коли вивчаєш "Пісню пісень", спадає на думку Бузя?

Чудовий переддень пасхи. Сонячна година. Тепле повітря.

— Підемо?

Так каже мені Бузя, і я почуваю, що мені пашить обличчя. Мати не пошкодувала нам горіхів. Повні кишені горіхів. Проте вона наказала нам, щоб ми тепер, перед пасхальною вечерею, не сміли лузати горіхи. Гратися в горіхи — скільки душі завгодно Ми виходимо з дому. Горіхи

торохкотять. Надворі добре. Надворі любо. Сонце вже близько крайнеба, дивиться вниз на околиці міста. Широко, просторо і привільне навколо. Де-не-де на горі, що ген за синагогою, визирає травичка, зелена, свіжа, тремтлива. З вереском і цвірінькanням пролітає над нашими головами струнка зграя маленьких ластівок, і знову згадується мені "Пісня пісень": "Паростки-травичка вже з'явилася на землі, пора соловейка настала, і голос першої літньої пташки залунав у нашій країні". Я почуваю себе напрочуд легким. Мені здається, що я маю крила: ось знімусь і полечу...

З міста долинає дивний гомін. Шумить. Вирує. Гуде. Переддень пасхи! Чудова, ясна година. Теплінь надворі.

У цю мить весь світ набуває в моїх очах зовсім іншого вигляду. Наш двір — замок. Наша хата — палац. Я — принц. Бузя — принцеса. Колоди, понакидані біля хати, — кедри й буки, що згадуються в "Пісні пісень". Кішка, яка лежить коло дверей і гріється на сонці — одна з польових ланей, що згадуються в "Пісні пісень". Горбок, що ген за синагогою, це гора Ліван, теж із "Пісні пісень". Жінки й дівчата, які стоять на подвір'ях, миють посуд, готуються до пасхи, — дочки Єрусалима, про яких згадується в "Пісні пісень". Все-все з "Пісні пісень".

Я йду, руки в кишенях, потрушую горіхами. Горіхи торохтять. Бузя йде зі мною, не відстає ні на крок. Я не можу ходити поволі, мене підносить у повітря. Мені хочеться летіти, линути, ширяти мов орел. Я пускаюсь бігом. Бузя біжить за мною. Я стрибаю на колоди, з одної колоди на іншу. Бузя стрибає зі мною разом. Я на колоду — вона на колоду. Я вниз — вона вниз. Хто перший стомиться? Я вгадав.

— Доки це будемо стрибати?

Так каже мені Бузя. А я відповідаю їй мовою "Пісні пісень":

"Поки день холодом дише, і тіні простягаються". Ха-ха-ха! Ти втомилась, а я — ні!

Почуваю себе щасливим, бо Бузя не вміє робити тою, що я вмію. І разом з тим мені жаль її. Серце щемить. Мені здається, що вона зажурилась. Бузя має таку звичку: весела, весела, а потім раптом сяде в куточок і тихо заплаче. Скільки мати не втішає її тоді, скільки батько не цілує її тоді — дарма: Бузя мусить виплакатись. За ким? За батьком, який так передчасно помер? Чи за матір'ю, яка вийшла заміж, поїхала і забула навіть попрощатись? Ах, її мати, її мати! Коли їй нагадують про матір, вона міниться на обличчі. Вона не полюбляє свою матір. Вона і слова поганого не каже про матір, але не полюбляє її. Я це знаю напевне. Терпіти не можу, коли Бузя засмучена. Сідаю коло неї на колодах і намагаюсь розвіяти її сумні думки.

Я держу руки в кишенях, торохчу горіхами і кажу їй:

— Вгадай, що я можу зробити, коли схочу?

— А що ти можеш зробити?

— Коли схочу, всі твої горіхи перейдуть до мене.

— Ти їх у мене виграєш?

— Ні, ми навіть не розпочнемо гри.

— Що ж тоді? Ти їх у мене забереш силоміць?

— Ні, вони самі перейдуть до мене.

Вона зводить на мене свої красиві очі. Свої гарні, сині очі з "Пісні пісень". Я кажу їй:

— Ти гадаєш, певно, що я жартую? Я знаю, дурненька, таке чарівне слово... Тільки скажу це слово...

Вона розплющує очі ще більше. Я почуваю себе всесильним. Я пояснюю їй, як дорослий, як герой:

— Ми, хлопці, можемо геть усе. У нашій школі є один товариш, — його звуть сліпий Шайка (він сліпий на одне око), — він все чисто знає. Немає такого на світі, чого б Шайка не знав. Навіть кабалу. Знаєш, що таке кабала?

Ні. Звідки їй знати? Я почуваю себе на сьомому небі, що можу прочитати їй лекцію з кабали.

— Кабала, дурненька, це така річ, що може стати в пригоді. За допомогою кабали можна зробити так, щоб я тебе бачив, а ти мене ні. За допомогою кабали можна дістати вино з каменя і золото із стіни. За допомогою кабали можна зробити так, щоб ми вдвох, як сидимо оце, знялися аж до хмар і ще вище хмар!..

Знятися з Бузею за допомогою кабали у височінь, до хмар і ще вище хмар, і полетіти з нею ген-ген далеко за океан — це була одна з моїх улюблених мрій. Там, за океаном, починається країна карликів, що походять від богатирів часів царя Давида. Адже карлики з натури дуже добрі людці. Живляться вони тільки цукерками і мигдалевим молоком. Грають цілі дні на маленьких сопілках, співають і ведуть всі разом танок. Вони нічого не бояться і дуже гостинні. Коли хтось із нас приїздить до них, вони дають йому їсти й пити, обдаровують найкоштовнішим убранням і безліччю срібних та золотих речей, а перед від'їздом напихають йому повні кишені діамантів, що валяються у них, як, приміром, у нас сміття на вулиці.

— Як сміття на вулиці? Невже?

Так одного разу спитала мене Бузя, коли я їй розповів про карликів.

— Не віриш?

— А ти віриш?

— А чом ні?

— Де це ти чув?

— Як то де? У хедері [1].

— Ах, у хедері...

Нижче-нижче спускається сонце, забарвлюючи небо червоною смугою багряного золота. Золото віддзеркалюється в Бузиних очах. Вони купаються в золоті.

Мені дуже хочеться, щоб Бузя захопилась Шайчиною майстерністю і тими чудами, що їх можна робити за допомогою кабали. Але Бузя аж ніяк не захоплюється. Навпаки, мені здається, що вона кепкує. А то чого ж вона мені показує всі свої зубки-перлинки? Мене це ображає, і я кажу їй:

— Ти, може, не віриш мені?

Бузя сміється.

— Думаєш, може, що я вихваляюсь? Що я вигадую?

Бузя сміється ще дужче. Е! Коли так, треба з нею порахуватися. Я вже знаю як і кажу їй:

— Ти не знаєш, що таке кабала, шкода! Знала б ти, що таке кабала, ти б не сміялася. За допомогою кабали я можу, якщо схочу, привести сюди твою матір. Так, так! А як попросиш мене дуже, я приведу її до тебе ще цієї ночі верхи на дрючку.

Вона раптом перестає сміятися. Хмаринка насунула на її гарне, ясне личко, і мені здається, що сонце раптом сховалося. Нема сонця. Немає дня. Боюсь, що трохи перебрав міру. Не треба було мені торкатися болячки, згадувати її матір. Мені шкода. Треба з нею помиритися. Присуваюся до неї. Вона одвертається. Хочу взяти її за руку. Хочу сказати їй мовою "Пісні пісень": "Повернися, повернися, Суламіф, вертайсь до мене, Бузю!" Раптом чую голос з хати:

— Шимек! Шимек!

Шимек — це я. То мати кличе мене, щоб я пішов з татом до синагоги.

Іти з татом у синагогу напередодні пасхи — хіба є більша насолода? Чого варте саме те, що вдягаєшся з голови до п'ят у все нове і є чим похвалитися перед товаришами? А відправа в синагозі? Перша пасхальна молитва} Ах! скільки насолоди господь бог наготував для єврейських дітей на свято!

— Шимек! Шимек!

Мати моя не має часу. "Іду, зараз піду, от уже йду! Я тільки скажу Бузі кілька слів. Не більш як два слова..."

І я кажу їй два слова. Я признаюсь їй: все, що допіру сказав їй, неправда. Зробити за допомогою кабали так, щоб хтось інший летів, — цього не можна. Самому летіти — це інша справа; сам полетіти — я можу. І це я їй покажу, нехай лишень закінчиться свято, я зроблю першу спробу. Я полечу перед очима у неї отут на цьому ж місці, де лежать

колоди, і за одну мить буду вже за хмарами. Звідти я візьму праворуч, он туди — бачиш? — там кінчається все і починається Крижане море.

Бузя уважно слухає. Сонце посилає своє останнє проміння, цілується з землею.

— А що таке Крижане море? — питає в мене Бузя.

— Крижаного моря не знаєш? Крижане море — це Льодовитий океан, вода там густа, як драглі, і солона, як ропа. Пароплавів нема на ньому. І люди, потрапивши туди, не можуть ніколи звідти повернутися.

Бузя дивиться на мене широко розкритими очима.

— Чого ж тобі йти туди?

— Я хіба туди йду, дурненька? Я ж лечу. Лечу понад морем, як орел. Адже за кілька хвилин я знову на суходолі! Там починаються дванадцять високих гір, що пашать вогнем, а на дванадцятій горі, біля самої верховини, зупиняюсь і йду пішки сім миль, аж поки прибуваю до дрімучого лісу, далі йду лісом і долом, аж поки прибуваю до маленького струмочка. Струмочок я перепливаю і відраховую сім разів по сім, — аж ось з'являється переді мною старезний дідок з довгою бородою і питає: "Яке твоє бажання?" А я кажу йому: "Веди мене до царівни".

— До якої царівни? — питає мене Бузя, і мені здається, що вона чогось злякалась.

— Царівна — це прекрасна принцеса, яку схопили з-під шлюбу, зачарували її, повели геть і сховали у кришталевому палаці, ось уже сім років...

— А тобі що до того?

— Як то — що мені до того? Я мушу її визволити.

— Ти мусиш її визволити?

— А то хто ж?

— Не треба летіти так далеко... Послухайся мене, не треба!..

І Бузя бере мене за руку, і я почуваю, яка холодна її маленька ручка. Я дивлюся їй у вічі і бачу, як відбивається в них золоте сонце, що прощається з днем, з першим ясним, теплим днем напередодні пасхи. Потроху відмирає день. Наче свічка, гасне сонце. Гомін, що стояв цілий день, ущухає. Вже майже не видно на вулиці жодної живої людини. У вікнах хатинок з'являються вогники святкових свічок. Дивна, урочиста тиша обгортає нас, мене з Бузею, і ми почуваємо себе міцно злитими з цією святковою тишею.

— Шимек! Шимек!

Уже третій раз мати кличе мене, щоб я пішов з татом до синагоги. Хіба ж я сам не знаю, що треба йти до синагоги? Я тут посиджу ще хвилину, одну хвилину, не більше. Та Бузя почула, що мене кличуть, — вона вириває свою руку, схоплюється і жене мене:

— Шимек, це ж тебе кличуть, тебе! Іди, іди! Вже час. Іди, іди!..

Я збираюся йти. Кінчився день. Згасло сонце. Золото перетворилось на кров. Вітерець подув, легенький, прохолодний. Бузя жене мене, щоб я пішов. Кидаю на неї останній погляд. Зовсім не та Бузя, що раніше. Інше обличчя, і зовсім іншої принади набуває вона в моїх очах цього чарівного вечора. "Зачарована принцеса", майнула думка у мене в голові. Бузя однак не дає мені поринати в думки. Вона жене мене, жене, щоб я пішов. Я роблю кілька кроків і озираюсь назад на зачаровану принцесу, яка зовсім злилася з цим чарівним пасхальним вечором, і

зупиняюсь заворожений. Але вона показує рукою: "Іди! Іди!.." І мені здається, що я чую її голос, чую, як вона мені каже мовою "Пісні пісень":

"Біжи, мій милий, біжи, мій коханий! І будь подібний до оленя або до сарни на горах запашних!"

Частина друга

ЙДЕМО ПО ЗЕЛЕНЬ

— Швидше, Бузю, швидше! — кажу я Бузі за день перед зеленими святами, беру її за руку, і ми хутко сходимо на гору. — Час не жде, дурненька, день минає. Нам треба перейти через он яку гору, а за горою ще матимемо річку. Над річкою стелеться кладка з дощок, це — "місток". Річка тече, жаби кумкають, дошки хитаються, і лише там, як перейти місток, лише там починається справжній рай, Бузю. Там тільки і починаються мої маєтки.

— Твої маєтки?

— Я хочу сказати — левада. Велике поле, що простягається, простягається без кінця, без краю. Зеленою ковдрою воно вкрите. Жовтенькими цяточками воно поцятковане. Червоненькими клинчиками воно поклиноване. А запахи там — найкращі запахи в світі. І дерева там є в мене, безліч дерев, високі, крислаті дерева. І горбок там маю, на якому сиджу. Хочу — сиджу собі, хочу — кажу чарівне слово, здіймаюсь у повітря й лечу, як орел, вище хмар, понад полями й лісами, понад морями і пустелями, аж ген-ген за Чорні гори...

— А звідти, — перебиває мене Бузя, — ти йдеш сім миль пішки, поки не приходиш до маленької річечки?

— Ні, до дрімучого лісу... Спершу йду лісом і долом і лише тоді прибуваю до річечки...

— Річечку ти перепливаєш і одлічуєш сім разів по сім...

— І з'являється переді мною старезний дід з довгою бородою...

— Він питає тебе: "Яке твоє бажання?"

— А я кажу йому: "Поведи мене до царівни..."

Бузя вириває свою руку з моєї руки і пускається бігти з гори. Я біжу за нею.

— Бузю, чого ти так біжиш?

Бузя не відповідає. Вона сердиться. Вона не любить царівни. Всі казки вона любить, тільки не про царівну...

Хто така Бузя — ви, мабуть, пам'ятаєте. Я вже вам колись розповідав. Але, може, ви забули, то я повторю вам знову.

Я мав старшого брата Беню. Він потонув. По ньому залишилися водяний млин, молода вдова, двоє коней і одна дитина. Млина передали комусь іншому, коні спродано. Вдова вийшла заміж і поїхала десь далеко. А дитину привели до нас.

Це була Бузя.

Ха-ха-ха! Всі гадають, що я й Бузя — це брат і сестра. Мого тата вона зве татом. Мою матір зве мамою. А ми вдвох живемо, як брат і сестра, і любимось, як брат і сестра.

Як брат і сестра? Чому ж Бузя мене соромиться? Одного разу ми залишились удвох, удвох на цілу хату. Було це надвечір. Вже сутеніло. Тато пішов у синагогу читати кадиш [2] по моєму братові Бені, а мати

пішла по сірники. Я й Бузя забились у куточок, і я розповідаю їй казки. Бузя любить, коли я їй розповідаю казки. Гарні казки, пригоди з "Тисячі і однієї ночі". Вона присувається до мене близько. Ті рука в моїй руці.

— Розказуй, Шимек, розказуй!

Тихо спадає ніч. Поволі насуваються тіні на меблі в хаті, тремтять, плазують по землі і розпливаються. Ледве-ледве бачимо одне одного. Але я відчуваю — її ручка тремтить і чую — її сердечко калатає, і бачу — її очі блищать у пітьмі. Раптом вона вириває свою руку з моєї руки. "Що таке, Бузю?" — "Не можна". — "Чого не можна?" — "Триматися за руки" — "Чому? Хто тобі сказав?"— "Я сама знаю". — "Хіба ж ми чужі? Хіба ми не брат і сестра". — "Е! Коли б ми були братом і сестрою", проказує Бузя, і мені вчувається в її словах мова "Пісні пісень": "О, коли б ти був мені братом рідним, — чом ти мені не брат?!"

І так завжди. Коли говорю про Бузю, то згадую "Пісню пісень".

На чому ж ми зупинились? Напередодні зелених свят. Ми біжимо з гори. Попереду Бузя, за нею я. Бузя гнівається на мене за царівну. Всі казки вона любить, тільки не про царівну. Та не турбуйтесь, — Бузин гнів триває недовго. Ось вона вже знову дивиться на мене своїми великими, ясними, замріяними очима, закидає волосся назад і каже мені:

— Шимек! Ой Шимек! Диви-но! Поглянь, яке небо! Ти зовсім не бачиш, що діється навколо!

— Я бачу, дурненька! Авжеж, бачу. Я бачу небо, відчуваю теплий вітрець, чую як пташки щебечуть, і цвіріньокають, і літають над нашими головами. Це наше небо, наш вітрець, наші пташки — все наше, наше, наше! Подай твою руку, Бузю!..

Ні, вона не дає мені руки. Вона соромиться. Чому соромиться мене Бузя? Чому вона почервоніла?

— Там, — каже мені Бузя і біжить попереду, — там, як перейдемо місток...

І мені здається, що вона звертається до мене мовою Суламіфі з "Пісні пісень": "Ходімо, мій милий, ходім, любий мій. Ходімо ген-ген у поле. Будемо ночувати в селах, прокидатися у виноградниках, дивитися, чи цвіте виноград! Чи зазеленіло виноградне гроно! Чи паростяться гранати!.."

І ось ми біля містка.

Річка дзюрчить, жаби кумкають, дошки хилитаються, погойдуються, а Бузя тремтить.

— Ой, яка ж бо ти, Бузю!.. Чого ти боїшся, дурненька? Держися за мене, або дай я тебе обійму! Я тебе, а ти мене. Бачиш? Отак! Отак!

Уже кінчився місток. І отак, обнявшись, ідемо вдвох, самі в цьому раю.

Бузя тримається за мене міцно, дуже міцно. Вона мовчить. Але мені здається, що вона говорить до мене мовою "Пісні пісень": "Я належу другові моєму, а друг мій належить мені — я твоя, а ти мій..."

Левада велика. Вона простягається без кінця, без краю. Зеленою ковдрою вкрита. Жовтенькими цяточками поцяткована. Червоненькими клинчиками поклинована. І запахи линуть тут, найкращі запахи в світі, і ми обоє йдемо, обнявшись, самі-самісінькі, удвох у цьому раю.

— Шимек! — каже Бузя, дивиться мені просто у вічі і тулиться до мене ще ближче. — Коли ми почнемо рвати зілля на зелене свято?

— День ще великий, дурненька! — кажу я їй і весь палаю. Не знаю, куди раніше дивитися: чи в шатро блакитного неба? Чи на зелену ковдру широкого поля? Чи туди, на край світу, туди, де небо зливається з землею? Чи дивитися в Бузине ясне личко, у Бузині гарні, великі очі, що здаються мені такими глибокими, як небо, і мрійними, як ніч? її очі завжди замислені. Глибока журба захована в них. Тихою тугою повиті вони. Я знаю її журбу, мені відома її туга! Вона ховає великий біль у серці— образу на матір, яка вийшла заміж за чужого батька і поїхала від неї назавжди, навіки, неначе вона була для матері зовсім чужа. Дома не можна при ній згадувати материне ім'я, неначе вона ніколи й не мала матері. Моя мати — це її мати. Мій батько — це її батько. І вони люблять її, як рідну дитину, тремтять над нею, дозволяють їй усе, чого її серцю заманеться. Ні в чому не відмовляють Бузі. Коли Бузя сказала, що хоче піти зі мною нарвати зелені на свято (це я підучив її так), батько подивився поверх срібних окулярів, погладив срібні нитки своєї срібної бороди і мовив до матері: "Як ти гадаєш?" І між батьками відбулася така розмова про нашу прогулянку удвох за місто, щоб нарвати зелені на свято:

Батько. Що скажеш?

Мати. Що ти скажеш?

Батько. Дозволити їм піти?

Мати. Чому ж їм не дозволити піти?

Батько. Хіба я кажу, що ні?

Мати. А що ж ти кажеш?

Батько. Я кажу тільки, чи можна їм піти?

Мати. Чому ж їм не можна піти?

І так далі. Я знаю, що їх турбує. Може, двадцять разів наказує мені батько, а за батьком також і мати, що там є місток, а під містком вода — річка, річка, річка...

Ми, я і Бузя, давно вже забули про місток з водою, з річкою. Ми гасаємо по широкій, вільній леваді, під широким, вільним небом. Бігаємо по зеленому полю, падаємо, качаємося в запашній траві. Підводимось, падаємо і качаємось ще раз і ще раз, а зелень на свято ще й не починали рвати. Я веду Бузю вздовж і впоперек левади. Вихваляюсь перед нею своїми маєтками.

— Бачиш оці дерева? Бачиш оцей пісок? Бачиш оцей горбок?

— Це все твоє?

Так каже мені Бузя, а очі її всміхаються. Мене ображає те, що вона сміється. Завжди у неї така звичка — сміятися з мене. Я насуплююсь і одвертаюсь на хвилинку від Бузі. Бузя здогадується, що я образився, заходить мені спереду, зазирає мені в очі, бере мене за руку і каже мені: "Шимек!.." Вмить зникає образа, і все чисто забувається. Я беру її за руку і веду її до мого горбка — туди, де сиджу завжди, щороку. Схочу — сиджу собі, схочу — проказую чарівне слово, здіймаюсь у повітря і лечу собі, як орел, за хмари, понад полями й лісами, понад морями і пустелями...

Там, на горбку, сидимо, я і Бузя (зелені на свято ми все ще не нарвали), і розповідаємо казки. Тобто розповідаю я, а вона слухає. Я розповідаю їй про те, що буде через багато, багато років, коли я стану дорослим, а вона дорослою і ми поберемося... Ми зараз же з допомогою чарівного слова здіймемось у повітря понад хмари і об'їдемо цілий світ. Насамперед ми відвідаємо всі країни, де бував Олександр Македонський. А далі подамося до Палестіни. Там побуваємо на всіх запашних горах, у всіх виноградниках, напхаємо повні кишені інжиру,

фініків, маслин і полетимо звідти ще далі й далі. І в кожному місці утнемо щось інше, бо ж ніхто нас не бачитиме...

— Ніхто нас не бачитиме? — питає Бузя і схоплює мене за руку.

— Ніхто! Ніхто! Ми бачитимемо всіх, а нас не побачить ніхто.

— Коли так, Шимек, у мене є до тебе прохання.

— Прохання?

— Маленьке прохання...

Але я знаю наперед її прохання. Вона хоче, щоб ми поїхали туди, де її мати вийшла заміж. Викинути якогось коника її вітчимові...

— Чом ні? — кажу я їй. — З превеликою охотою. На мене можеш звіритися, дурненька. Я можу зробити таке, що вони мене пам'ятатимуть.

— Не їм, тільки йому, йому самому! — проситься в мене Бузя.

Але не так швидко я пристаю на це. Мене як розгнівати — це щось страшне! Як можна забути таку кривду?

Витівка жінки — вийти заміж за іншого батька, заїхати казна-куди й кинути дитину, навіть листівки не написати! Це ж нечувана річ! Хіба ж можна допустити таку жорстокість?!

Даремно я так розпалився. Я шкодую: наче собаки гризуть серце. Але пропало... Бузя затулила лице обома руками. Вона плаче? Я б радо пошматував себе. Навіщо було мені торкатися її болячки — згадувати її матір! Нишком, про себе, обзиваю себе всіма найобразливішими

йменнями: "Осел! Корова! Базікало! Йолоп! Бовдур!.." Я присуваюсь до неї. Беру її за руку: "Бузю! Бузю!" Я хочу сказати їй мовою "Пісні пісень": "Покажи лице твоє, дай послухати твій голос..."

Раптом... Звідки це сюди взялися батько й мати?

Батькові срібні окуляри блищать здалека. Срібні нитки його срібної бороди мають на вітерці. А мати здалека махає до нас хусткою. Ми обоє, я й Бузя, сидимо, немов скам'янілі. Чого прибігли сюди батьки?

Це вони прибігли до нас сюди довідатися, що ми поробляємо. Чи не трапилося з нами, боронь боже, якесь лихо? Чого доброго, місток, вода, річка, річка, річка. Чудні вони!

— А де ваша зелень?

— Яка зелень?

— Зелень, що ви пішли нарвати на свято...

Ми обоє, я і Бузя, перезираємось. Я розумію її очі. Розумію її погляд. І здається мені, що чую, як вона мені каже мовою "Пісні пісень":

"О, коли б ти був мені братом рідним!". Чом ти мені не брат?

— Ну, що ж, зелень на свято... вже якось обійдемось, — усміхаючись, каже батько, і срібні нитки його срібної бороди виблискують у ясному промінні золотого сонця. — Аби, хвала Всевишньому, діти здорові і з ними, боронь боже, нічого не трапилось.

— Хвалити бога! — відповідає мати і витирає хусткою червоне, упріле обличчя. І обоє вони щасливо всміхаються, радіють, на нас дивлячись.

Чудні, чудні люди — мої батьки!

Частина третя

ТІЄЇ НОЧІ

"Дорогому синові!..

Надсилаю тобі 00 карбованців і прошу тебе, сину мій, щоб ти мені зробив приємність і приїхав додому на пасху. Мені соромно перед людьми на старості літ. Маєш єдиного сина і ніяк не удостоїшся його побачити. Мати також благає тебе, щоб ти, бога ради, приїхав на пасху. І знай, що Бузю треба поздоровити. Вона в щасливий час заручилася. Бог дасть, у суботу після зелених свят справимо весілля.

Від мене, батька твого..."

Це пише мені мій батько — вперше так гостро. Уперше за весь час, відколи ми розійшлися. А розійшлися ми з батьком тихо, не сварилися. Я порушив його завіти. Не хотів іти його шляхами. Пішов своєю дорогою — подався вчитися. Спочатку він гнівався, казав, що ніколи не простить мене, хіба що на смертному одрі. Згодом він простив мене. Далі почав висилати гроші: "Надсилаю тобі 00 карбованців, і мати щиро вітає тебе". Короткі, сухі листи. Також і мої листи до нього були короткі, сухі листи: "Твого листа і 00 карбованців я одержав і щиро вітаю матір".

Холодне, страшенно холодне було наше листування.

Та хто мав час помічати це у царстві мрій, в якому я перебував? Але останній батьків лист мене збудив. Не так (признаюся!) батькові скарги, що йому соромно перед людьми, і не так материні благання-ніщо (признаюся!) так не пройняло мене, як оці кілька слів: "І знай, що Бузю треба поздоровити..."

Бузя — ота Бузя, якій ніде немає рівної, хіба що в "Пісні пісень"! Та Бузя, яка переплетена і невіддільно пов'язана була з моїми дитячими роками! Та Бузя, яка зав. жди була зачарованою царівною всіх моїх дивовижних казок, найкращою принцесою моїх золотих мрій — ота Бузя тепер чиясь наречена? Чиясь, не моя?!.

Хто така Бузя? Ах, ви не знаєте, хто така Бузя? Ви забули? Я мушу знову вам коротко переказати її біографію, і тією самою мовою, якою розповідав вам колись, багато років тому.

У мене був старший брат Беня. Він потонув. По ньому залишилися водяний млин, молода вдова, двоє коней і одна дитина. Млина було віддано комусь іншому, коні спродано. Вдова вийшла заміж і поїхала десь далеко. А дитину привели до нас у дім.

Це і є Бузя.

І прекрасна Бузя, як прекрасна Суламіф, що в "Пісні пісень". Щоразу, коли я бачив Бузю, я мусив згадати Суламіф, що в "Пісні пісень". І щоразу, коли я вивчав у школі "Пісню пісень", перед моїми очима поставала Бузя.

її ім'я пестливо зменшено від Естер-Люби: Любузя-Бузя. Разом зі мною росла вона. Мого батька зве вона татом. Мою матір зве вона мамою. Всі вважали, що ми брат і сестра, і ми любилися, як брат і сестра.

Як брат і сестра, ми бувало забивалися в куточок, і там розповідав я їй казки свого шкільного товариша Шайки, який знає геть усе, навіть кабалу. За допомогою кабали, казав я їй, я можу робити різні чудеса: здобувати вино з каменя і золото із стіни. За допомогою кабали, казав я їй, я можу зробити так, щоб ми удвох знялися до хмари і ще вище — за хмару. Ах, як любила вона слухати мої казки! Лише одну казку не любила Бузя слухати від мене: про царівну, про принцесу, яку

зачарували, схопили з-під вінця і посадили у кришталевий палац на сім років, а я лечу визволяти її... Все любила Бузя слухати, тільки не про зачаровану царівну, до якої я мусив би летіти та її визволяти. "Не треба летіти так далеко! Послухайся мене, не треба..." Так говорила мені Бузя, зводячи на мене свої гарні, сині очі з "Пісні пісень".

Оце Бузя.

А тепер пишуть мені, що її треба поздоровити. Вона заручилася... Бузя — наречена! Чиясь наречена! Чиясь, не моя...

Я сів і відповів батькові листом:

"Дорогому батькові!

Твого листа і 00 карбованців я одержав. За кілька днів, як тільки впораюся, — приїду. На перші дні пасхи чи на останні — але приїду неодмінно. Щиро вітаю матір. А Бузі — мої поздоровлення. Бажаю їй щастя...

Від мене, твого сина..."

Це брехня. Не мав я з чим упоруватись. Не повинен був я чекати кілька днів. Того ж таки дня, коли одержав від батька листа і відповів йому, я сів і помчав додому, і прибув саме напередодні свята. У теплу, ясну годину напередодні пасхи.

І застав своє містечко таким самим, яким я його залишив колись, багато років тому. Не змінилось і на волосинку, не стало іншим ні на крихту... Те саме містечко, ті самі люди. Такий самий переддень пасхи, з тим самим передсвятковим шарварком.

Бракувало тільки "Пісні пісень". Ні! Тепер уже більше не "пісне-пісенно", як було колись, багато років тому. Наш двір уже більше не

виноградник царя Соломона, як у "Пісні пісень". Дрова, колоди й дошки, понакидані біля нашої хати, вже більше не кедри й буки. Кішка, що лежить біля дверей і гріється на сонці, вже більш не польова лань з "Пісні пісень". Горбок, що ген-ген за синагогою, вже більше не гора Ліван. Немає запашних гір... Жінки й дівчата, які стоять на дворі, миють посуд, прибирають і готуються до пасхи, вже більше не дочки єрусалимські, що згадуються в "Пісні пісень". Де подівся мій колишній молодий, свіжий, ясний, пахощами пройнятий світ з "Пісні пісень"?

Я застав у себе дома все таким самим, як залишив багато років тому. Ніщо не змінилося й на волосинку, не стало іншим ні на крихту. Батько такий самий, як був. Тільки в його срібній бороді трохи побільшало срібла. Його широке біле зморщене чоло трохи більше зморщилось. Певно, від турбот...

І мати така сама, як була. Тільки рум'яне обличчя її пожовкло. І, здається мені, вона менша стала на зріст. А може, це мені тільки здається, тому що вона трохи згорбилась, пригнулась до землі? І очі в неї червонуваті, з подушечками, начебто підпухли. Невже то від сліз?..

За чим плакала моя мати? За ким? За мною, її єдиним сином, який не схотів слухатись батька і порушив його завіти, не схотів піти його шляхами, пішов своєю власною дорогою, подався вчитися і так довго не приїздив додому? Чи моя мати плаче за Бузею, яка виходить заміж у суботу після зелених свят?..

Ах, Бузя! Вона теж анітрохи не змінилась. Не стала іншою ані на волосинку. Виросла тільки. Виросла і краща стала. Ще краща, ніж колись. Висока і стрункa, гнучка і сповнена принади. Очі — такі самі гарні, сині очі з "Пісні пісень". Тільки більш замислені, ніж колись. Замислені, заглиблені, засмучені, гарні сині очі з "Пісні пісень..." і усмішка на устах. І дружня вона, люба, близька, привітна і тиха, мов голубка, цнотливо-тиха.

Як гляну на Бузю, пригадується мені та Бузя, що колись. Пригадуються мені її нові святкові платтячка, які мати пошила їй тоді на пасху. Пригадуються мені її нові маленькі святкові черевички, які батько купив їй тоді на пасху. І як згадаю я про ту Бузю, що колись, так і спадає мені мимохіть на думку давно забута "Пісня пісень", знову стих за стихом: "Очі твої — як у голубки, волосся — мов стадо кіз, що спускаються з гори Галаадської, зубки в тебе-мов отара білих ягнят, що з річки виходять одне в одно, губки — пурпурова стрічка, а мова твоя, як мед, солодка..."

Дивлюся тепер на Бузю, і знову все стає, як у "Пісні пісень", як колись, багато років тому...

— Бузю, тебе треба поздоровити?

Вона не чує. Чого ж вона опустила очі? Чого ж почервоніли її щічки? Ні, я мушу її поздоровити.

— Мазл-тов тобі, Бузю!

— Живи й ти щасливо.

І все! Спитати її — не можна. Говорити з нею — нема де. Не дає батько. Не дає мати. Не дають родичі, сусіди, які приходять мене вітати. Той входить, той виходить. Всі стоять круг мене. Всі оглядають мене, неначе ведмедя, неначе дивне створіння з іншого світу. Всі хочуть мене побачити і послухати: що поробляю і як ся маю — стільки часу не бачились!

— Розкажи ж нам якісь новини: що ти бачив, що ти чув?

І я розповідаю їм новини: що бачив і що чув. І дивлюся при цьому на Бузю. Шукаю її погляду і зустрічаюся з її очима, її великими, глибокими, засмученими, гарними синіми очима з "Пісні пісень". Але її очі німі, як її

уста, як вона сама. Нічого не кажуть мені її очі. Анічогісінько. І спадає мені на думку, як колись "Пісня пісень", стих за стихом: "Сад замкнений — сестра моя, наречена". Замкнений сад, загачене джерело...

І буря розбурхується в моїй душі і гнів палає у моєму серці. Гнів — не проти когось, лише проти самого себе. На себе гніваюсь і на ті мрії, дурні, хлоп'ячі, золоті мрії, задля яких я покинув батька й матір. Задля них я забув Бузю, їм у жертву приніс я частку мого життя, утратив своє щастя, утратив, утратив навіки...

Утратив? Ні. Це неможливо. Це неможливо! Адже я ось приїхав. Своєчасно приїхав... Хай тільки залишуся з Бузею наодинці. Хай тільки перекинуся з нею кількома словами. Але як можна перекинутися з Бузею кількома словами, коли всі тут? Коли всі стоять круг мене? Всі оглядають мене, як ведмедя, як створіння з іншого світу. Всі хочуть мене побачити і послухати, що я поробляю і як ся маю — стільки часу не бачились!

Уважніше за всіх слухає мене батько. Він сидить над книгою, як і завжди, і широке чоло його зморщене, як завжди, і дивиться він на мене поверх срібних окулярів, і гладить срібні нитки своєї срібної бороди — як завжди. Та здається мені, що він дивиться на мене не так, як завжди. Ні, це не той погляд, що колись. Я це почуваю. Він ображений. Я порушив батькові завіти. Не захотів піти його шляхами. Пішов своєю власною дорогою...

І мати теж стоїть збоку, покинула кухню з пасхальними стравами і слухає мене із сльозами на очах. Кінчиком фартуха вона крадькома витирає сльозу, хоч лице всміхається, і слухає, як я розповідаю, і дивиться мені в рота, і ковтає, ковтає кожне слово моє.

Бузя теж сидить навпроти мене, руки склавши на грудях, і разом з ними слухає мене. Разом з ними дивиться вона мені в рота. Разом з ними

вона ковтає кожне моє слово. Я дивлюся на Бузю, читаю в її очах і не можу прочитати нічогісінько. Нічогісінько.

— Розповідай же, чого ти замовк? — звертається до мене батько.

— Дай йому спокій, чи бачили ви! — схоплюється мати. — Дитина стомилась, дитина голодна. А він — розповідай та розповідай! Розповідай та розповідай!

Потроху люди розходяться, і ми залишаємося самі: батько і мати, я і Бузя. Мати йде на кухню і повертається хутко назад з гарною пасхальною тарілкою — знайомою тарілкою, уквітчаною великими зеленими фіговими листками.

— Може, ти щось перекусив би, Шимек? До пасхальної вечері ще далеко.

Це каже мені моя мати з великою любов'ю, відданістю і теплою ніжністю, а Бузя підводиться, іде тихою ходою й подає мені ножа й виделку — знайомі пасхальні ножі й виделки. Все мені знайоме. Ніщо не змінилося. Не стало іншим ані на крихітку. Та сама тарілка з великими зеленими фіговими листками. Ті самі ножі й виделки з білими кістяними колодками. Той самий любий запах пасхального гусячого смальцю. Та сама смачна підсмажена маца. Ніщо нітрохи не змінилося, не стало іншим ані на волосинку.

Хіба те, що тоді напередодні пасхи ми їли разом, я й Бузя. З однієї тарілки, пам'ятаю, їли ми. Таки з цієї знайомої, гарно розмальованої тарілки, що уквітчана зеленими фіговими листками. І горіхи дала нам тоді мати, пам'ятаю, повні кишені горіхів. І ми взялися тоді за руки, пам'ятаю, я й Бузя, і полетіли, пам'ятаю, немов орли. Я біжу — вона біжить за мною. Я стрибаю через колоди — вона стрибає за мною. Я на колоду — вона на колоду.

Я вниз — вона вниз.

— Шимек, доки це будемо бігати, Шимек?

Так каже мені Бузя. А я відповідаю їй мовою "Пісні пісень: "Поки день холодом дише і тіні простягаються".

Це було колись, багато років тому. Тепер Бузя виросла, стала дорослою. І я виріс, став дорослий. І нареченою Бузя стала, чиєюсь нареченою, чиєюсь, не моєю... Я хочу залишитися з Бузею наодинці. Хочу перекинутися з нею кількома словами, хочу почути її голос. Мовою "Пісні пісень" хочеться мені сказати їй: "Покажи мені лице твоє, дай послухати твій голос..." І здається мені, що її очі відповідають мені теж мовою "Пісні пісень": "Ходімо, мій любий, ходімо, милий, вийдемо в поле — не тут, а надворі... надворі... Там я тобі скажу. Там я тобі розповім. Там поговоримо. Там..."

Я дивлюся надвір крізь вікно. Ах, як хороше там, як святково! Як у "Пісні пісень". Шкода тільки, що ось уже кінчається день. Низько-низько спускається сонце, забарвлюючи небо щирим золотом. Золото відбивається в Бузиних очах. Вони купаються в золоті. Ось зараз сконає день. Я не матиму часу навіть слово сказати Бузі. Цілий день минув у пустих балачках з батьком, з матір'ю, з родичами про те, що я чув, що бачив... Я схоплююсь, дивлюсь у вікно надвір і мимохідь кажу Бузі:

— Може, трохи прогуляємось? Так довго не був дома. Я хочу оглянути подвір'я, хочу побачити місто...

Не знаєте, що це сталося з Бузею? Зашарілося її обличчя, наче полум'ям взялося. Наче сонячна куля, що ось-ось сховається, почервоніла вона. Вона кидає погляд на батька. Певно, хоче почути, що скаже батько. А батько дивиться на матір поверх срібних окулярів. Він гладить срібні нитки своєї срібної бороди і каже у безвість, ні до кого особисто:

— Сонце заходить. Уже час переодягатися. Піти до синагоги молитися. Уже час світити свічки. Як ти гадаєш?

Ні. Сьогодні, очевидно, не розмовлятиму з Бузею! Ми починаємо переодягатися. Мати вже має зовсім святковий вигляд. Вона надягла своє пасхальне шовкове вбрання. Руки в неї білі-білі. Ні в кого немає таких гарних білих рук, як у моєї матері! Ось вона святитиме свічки. Своїми білими руками вона затулить очі, молитиметься і заплаче нишком, як колись. Останній промінь призахідного сонця вигравatиме на її гарних білих руках. Ніхто не має таких гарних білих рук, як моя мати!

Але що з Бузею? її лице згасло, як сонце, що заходить, як день, що меркне. Але гарна вона і принадна, як ніколи. І глибоко зажурились її гарні сині очі з "Пісні пісень". І очі її замислені дуже.

Про що думає тепер Бузя? Про любого гостя, якого вона так чекала і який прилетів так несподівано після того, що так довго не приїздив додому?.. Чи про свою матір, яка вийшла заміж удруге і поїхала десь далеко і забула, що має дочку Бузю? Чи про свого нареченого думає тепер Бузя, про нареченого, якого, напевне, нав'язали їй батько й мати проти її волі? І про своє весілля, що має відбутися в суботу після зелених свят, з чоловіком, якого вона не знає і не відає, хто він і що він?.. Чи, навпаки, може, я зовсім помиляюсь? Може, вона лічить дні від пасхи до зелених свят і до суботи, що після зелених свят? Бо то її обранець, бо він їй любий і він їй дорогий! Він поведе її до шлюбу, і йому вона подарує своє серце і любов. А мені? Мені вона, леле, не більше, як сестра. Була сестрою і залишилася сестрою... І здається мені, що вона дивиться на мене з жалем і з досадою, і каже мені, як казала колись мовою "Пісні пісень": "О, коли б ти був мені братом рідним! Ах, чом ти мені не брат?!" Що мені відповісти їй на це? Я вже знаю, що на це відповім. Якби тільки вдалося сказати їй кілька слів. Кілька слів!

Ні. Сьогодні не зможу сказати Бузі ні слова, ні півслова навіть. Ось вона підводиться, іде тихою, легкою ходою до шафи, готує для матері свічки в срібних свічниках.

Старі, знайомі, добре відомі високі срібні свічники. Ми з ними добрі знайомі й приятелюємо з давніх-давен. Ці срібні свічники посідали колись почесне місце в моїх золотих мріях про зачаровану царівну в кришталевому палаці! Ці золоті мрії і ці срібні свічники, і молитва над свічками, і материні гарні білі руки, і Бузині гарні сині очі з "Пісні пісень", і останнє золоте проміння призахідного сонця — хіба це все не переплелося міцно і не пов'язане одне з одним?..

— Ну! — каже мені батько, глянувши у вікно і натякаючи, що вже час переодягатися і піти до синагоги.

Ми з батьком переодягаємося і йдемо до синагоги.

Наша синагога, наша стара-стара синагога теж нітрохи не змінилася, не стала іншою ані на волосинку. Тільки трохи почорніли стіни. Нижчим став амвон. Постаріли лави. І свята скриня втратила глянець новизни.

Маленьким храмом була в моїх очах синагога. Тепер храм похилився трохи набік. Ах! Де поділась свята краса і пишність нашої старої синагоги? Де ангели, що літали під розмальованим склепінням кожної п'ятниці ввечері, коли зустрічали суботу, і кожного свята аж до закінчення вечерні?

І парафіяни мало змінилися. Тільки трохи постаріли.

Чорні бороди зробилися сиві. Рівні спини зігнулись. Атласні капоти посіклися. Видно білі нитки, жовті смуги. Кантор Мейлах співає і сьогодні так само гарно, як колись, багато років тому. Тільки трішечки в нього приглушений голос. Чути в його молитві нові нотки: більше плачу,

ніж співу, більше туги, ніж благання. А наш рабин? Старий рабин? Цей зовсім не змінився. Був білий, як сніг, і лишився білий, як сніг. Одна тільки дрібниця: руки тремтять тепер. І всім тілом тремтить. Через старість, певно. Азріел, синагогальний служка, без будь-яких слідів бороди, був би той самий, що й колись, якби не зуби. Він залишився зовсім без зубів і скидається з своїми запалими щоками більше на жінку, ніж на чоловіка. Нічого, він ще й тепер добре грюкає по столу, коли так треба за ходом відправи. Правда, це вже не те грюкання, що колись. Колись, багато років тому, можна було оглухнути від його грюкання. Тепер уже ні. Певно, нема вже тієї сили, що колись. А був кремезний дід.

Колись, багато років тому, пам'ятаю, мені тут було хороше, хороше без міри й без краю. Тут, у маленькому храмі, моя дитяча душа колись, багато років тому, ширяла разом з ангелами під розмальованим склепінням. Тут, у цьому маленькому храмі, я колись, багато років тому, разом з батьком і разом з усіма парафіянами ревно і палко молився.

І от я знову в моїй старій синагозі і молюся разом з нашими старими парафіянами, і чую того самого кантора, що й колись, і співає він те саме, що й колись. І всі моляться ревно й палко, так само виспівуючи, як і колись. І я молюся разом з усіма. Але мої думки далекі від молитви. Я перегортаю сторінку по сторінці в молитовнику і — не моя в тому вина — натрапляю на "Пісню пісень: "Прекрасна ти, подруго моя! О, яка ж ти гарна! Очі твої як у голубки..." Я б хотів молитися разом з усіма, але не можу. Перегортаю сторінку по сторінці в моєму молитовнику і — не моя вина в тому — натрапляю знову на "Пісню пісень". Глава п'ята: "Прийшов я в мій сад, сестро моя, наречена..."

І далі: "Назбирав я мірри, нюхав зілля моє, їв мед мій, напився вина..."

Але що я кажу? Що я вигадую? Сад не мій. Я не збиратиму мірри, не нюхатиму зілля, не їстиму меду, не питиму вина. Сад — не мій сад. Бузя — не моя наречена. Бузя чиясь наречена. Чиясь, не моя!.. І гнів бушує в моїй душі. Не проти Бузі. Не проти когось. Ні! Гніваюсь на себе самого:

як це так, як я міг у такий час бути далеко від Бузі? Як я міг допустити, щоб забрали в мене Бузю і віддали її іншому? Хіба ж вона не писала мені часто листів і не робила натяків, що "вона сподівається незабаром побачитися зі мною"?.. Хіба ж я не відволікав кожного разу нашу зустріч з одного свята на друге, так довго, аж поки вона кинула писати?

— З празником! Це мій син.

Так рекомендує мене батько після молитви знайомим, які оглядають мене з усіх боків і вітаються зі мною і приймають від мене вітання, як старий борг.

— Це мій син...

— Це ваш син? З приїздом!

У батькових словах "це мій син" є всілякі відтінки: і радість, і гордість, і образа. Можна їх тлумачити, як завгодно: "Що скажете? Це ж мій син!" Або: "Уявіть собі, оце мій син!.."

Я відчуваю його настрій. Він ображений. Я порушив батькові завіти. Я не пішов його шляхами. Я пішов своєю власною дорогою і довів його до передчасної старості. Ні, він мене ще не простив. Він не каже мені цього. Йому не треба цього казати. Я це сам відчуваю. Це кажуть його очі, що дивляться крізь срібні окуляри просто мені в серце. Це каже мені тихе зітхання, що виривається час від часу з його старих, кволих грудей... Ми йдемо вдвох із синагоги додому і мовчимо. Ми вийшли останні. Ніч простягла свої крила по небу, її сутінь спустилася на землю. Тиха, тепла пасхальна ніч. Ніч, повна таємниць і загадок. Повна чудес. Чарівність цієї ночі почувається в повітрі, лине з темносинього неба. Про неї тихо перешіптуються зірки...

Швидкими-швидкими кроками йду я додому цієї ночі. А батько — ледве встигає за мною. Як тінь, іде він слідом за мною. "Чого ти так поспішаєш?" питає мене батько, ледве переводячи подих.

Ех, тату, тату! Хіба не бачиш, що я подібний до оленя або до сарни з запашних гір?.. Мені важко, тату, дуже важко гаятися. Мені здається, тату, далекою, надто далекою путь, тепер, коли Бузя стала нареченою. Чиєюсь нареченою! Чиєюсь, не моєю... Я подібний до оленя або до сарни з запашних гір...

Так хочеться мені відповісти батькові мовою "Пісні пісень", і я не чую землі під ногами. І я швидко-швидко йду додому цієї ночі. А мій батько ледве встигає за мною. Неначе тінь, іде він слідом за мною цієї ночі.

З тим самим святковим привітанням, з яким бувало колись, багато років тому, ми входили цієї ночі після синагоги до хати, ввійшли ми і тепер — я і тато.

Тим самим привітанням, яким мати й Бузя бувало зустрічали нас цієї ночі багато років тому, зустріли вони нас і тепер.

Мати-"цариця", одягнена у своє царське шовкове вбрання, а "царівна" Бузя — у свою білосніжну сукню. Точнісінько та сама картина, що й колись, багато років тому; ніщо нітрохи не змінилось, не стало іншим ані на волосинку.

Як багато років тому, так і тепер, цієї ночі, наша хата повна принади. Якась особлива краса, урочиста, велична краса оповила нашу хату. Святковий блиск розлився по нашій хаті цієї ночі. Біла скатертина вилискує, як свіжий сніг. Мамині свічки ясніють у срібних свічниках. Привітно міниться в пляшках вино до обрядових чотирьох чаш! Ах, як скромно й наївно визирає з тарілки біла маца! Як святково й урочисто стоїть "цареве" крісло. На обличчі "цариці" спочиває благодать, як

завжди цієї ночі. А "царівна" (Бузя) уся, з ніг до голови, мов з "Пісні пісень". Ні, що я кажу, вона сама — "Пісня пісень".

Шкода тільки, що "царевича" посадили так далеко від "царівни".

Колись вони, пам'ятаю, інакше сиділи під час цієї трапези. "Царевич" запитував у батька, пам'ятаю, відомі чотири запитання, а "царівна" за звичаєм викрадала у його величності мацу, і — ах! як ми тоді сміялися! Колись після вечері, пам'ятаю, батько скидав свій білий кітель, а мати — своє царське шовкове вбрання, а я і Бузя, у куточку, гралися в горіхи, що мати дала нам, або я розповідав їй казку з отих казок мого товариша Шайки, який геть усе знає. Я розповідав казочку про зачаровану царівну, що сиділа в кришталевому палаці сім років поспіль і ждала, поки хтось за допомогою чарівного слова здійметься понад хмари, полетить над горами й долинами, над річками й пустелями і врятує її, і визволить її...

Та це все було колись, колись, багато років тому. Тепер царівна вже виросла, стала доросла. І царевич виріс, став дорослий. І посадовили нас так немилосердно, що ми не можемо навіть бачити одне одного як слід — УЯВІТЬ собі, праворуч "його величності" — царевич, а ліворуч її "величності" — царівна.

І ми читаємо агаду [3], я і батько, вголос, як колись, багато років тому, сторінку за сторінкою. А мати і Бузя читають слідом за нами пошепки, сторінку за сторінкою — аж поки доходимо до "Пісні пісень". Я і батько читаємо "Пісню пісень", як колись, багато років тому, на особливий мотив. Стих за стихом. А мати і Бузя проказують слідом за нами пошепки, стих за стихом. Аж ось "цар", втомлений історією про вихід євреїв з Єгипту і трохи напідпитку після чотирьох чаш, починає помалу куняти, куняє з хвилинку, прокидається і співає далі "Пісню пісень", заводить уголос: "І води великі — ніякі води не загасять кохання...", і я підхоплюю на той самий мотив: "і ріки не змиють — і річки не можуть його затопити..." Читання щоразу стає тихше і тихше, аж поки "його величність" нарешті засинає вже насправді. "Цариця"

торкається рукава його білого кітеля. З любовною, зворушливою делікатністю будить вона його, щоб ішов спати, а я з Бузею можемо перекинутись кількома словами. Я підводжуся з-за столу і підходжу до неї близько, і ми стоїмо одне навпроти одного — оце вперше так близько тієї ночі. Я кажу їй про навдивовижу гарну ніч. "Такої ночі, — кажу я їй, — добре піти прогулятися..." Вона мене розуміє і з ледве помітною посмішкою запитливо каже: "Такої ночі?.." І мені починає здаватися, що вона сміється з мене. Так бувало сміялася вона з мене колись, багато років тому. Це ображає мене. І я кажу їй: "Бузю, нам треба поговорити, багато про що поговорити". — "Багато про що поговорити?" повторює вона мої слова, і мені здається, що вона сміється з мене... Я запитую: "А може, я помилився? Може, нам тепер нема про що говорити?.."

Це сказано з такою гіркотою, що Бузя перестає всміхатися і поважніє. "Завтра, — каже вона мені, — завтра поговоримо...". І світло стає мені в очах. Світло, і хороше, і радісно. Завтра! Завтра ми вже поговоримо. Завтра! Завтра... Я підходжу до неї ще ближче і відчуваю запах її волосся, запах її вбрання, колишній, приємний запах, і приходять мені на пам'ять слова з "Пісні пісень": "Мед тече з уст твоїх, наречена. Мед і молоко під язиком твоїм. А запах одягу твого — пахощі гори Лівану!.."

Далі говоримо ми вже так, без слів. Більше очима. Очима...

— Бузю, на добраніч! — кажу я їй тихо. Мені важко піти від неї, бог тому свідок.

— На добраніч, — відповідає мені Бузя, не рухаючися з місця, і, глибоко засмучена, дивиться на мене своїми гарними синіми очима з "Пісні пісень".

Я кажу їй знову: "На добраніч". І вона знов мені відповідає: "На добраніч". Приходить мати і веде мене в окрему кімнатку. Там мати

розгладжує своїми гарними білими руками білу ковдру на моєму ліжку, а її губи шепочуть: "Спи здоровенький, дитино моя, спи здоровенький..."

У цих кількох словах вилилося все море любові, що зібралося в моєї матері за той час, як мене не було вдома. Я готовий упасти перед нею, цілувати її гарні білі руки. Але я цього не вартий. Ні, я цього не вартий. Я знаю це... Тихо кажу їй: "На добраніч"— і залишаюсь сам, сам один серед цієї ночі.

...Сам один серед цієї ночі! Цієї тихої, м'якої, теплої, ранньо-весняної ночі.

Я відчиняю вікно і дивлюся на темносинє нічне небо, на мерехтливі брильянтові зірки. І я запитую сам себе:

"Невже? Невже?"

Невже я проґавив своє щастя, проґавив навіки? Невже я власними руками спалив свій дивовижний палац і випустив гарну божественну царівну, яку я колись зачарував?.. Невже? А може, ні? Може, я приїхав своєчасно? "Прийшов я в мій сад, сестро моя, наречена..."

І я ще довго сиджу коло відчиненого вікна серед ночі і перешіптуюся з цією тихою, м'якою, теплою ранньовесняною ніччю, що сповнена, дивно сповнена таємниць і загадок...

Тієї ночі я довідався про новину.

Я кохаю Бузю.

Я кохаю її тією святою, полум'яною, пекельною любов'ю, яка так чудово оспівана в "Пісні пісень". Великі вогняні літери вирізьблюються не знати звідки і линуть перед моїми очима. Літери ці з щойно читаної

"Пісні пісень", літера по літері: "...Бо дужа, як смерть, любов, люті, як пекло, ревнощі. Стріли її — стріли вогняні. Вона — полум'я господнє".

І я сиджу тієї ночі біля відчиненого вікна і прошу ту ніч, сповнену таємниць і загадок, щоб вона мені розкрила таємницю: "Невже ж то? Невже ж?.."

Але ніч, сповнена таємниць і загадок, мовчить. Таємниця залишається таємницею для мене — до завтра.

"Завтра, — сказала мені Бузя, — ми поговоримо". Ах! Завтра ми про все поговоримо. Нехай вже скоріше кінчиться ця ніч.

Ця ніч! Ця ніч!

Частина четверта

У СУБОТУ ПІСЛЯ ЗЕЛЕНИХ СВЯТ

І був вечір, і був ранок. Гарний, чудовий ранок, як буває інколи на початку літа між пасхою й зеленими святами.

Того ранку я встав перший. День тільки займався. Моє невеличке сонне містечко лише починало прокидатися від солодкого сну. Ясне, лагідно-пестливе сонце от-от вирушить з свого намету в прохідку після спочинку і побіжить великим небесним шляхом цього раннього літнього дня, що між пасхою й зеленими святами. Легкий, прохолодний вітрець ще линув над світом. Ледве-ледве, неначе крилами ангела, торкався він тихої напівсонної землі.

Я прокинувся, і перша моя думка була:

Бузя!

Знову Бузя?

Так, знову Бузя. Знову і ще раз Бузя. Мені так утішно говорити про Бузю, що ніколи не набридне розповідати вам про неї знову і ще раз. Знову і ще раз розповім вам коротенько її біографію. Той, хто вже чув, певно, пробачить мені. А хто ще не чув, тому важливо це послухати: він мусить знати, хто така Бузя.

У мене був брат Беня. Він потонув у річці. Залишилась після нього сирітка на ймення Бузя. Пестливо зменшене від Естер-Люби: Любузя-Бузя. І гарна була вона, як та Суламіф, що з "Пісні пісень". І зростали ми, як брат і сестра. І любилися, як брат і сестра. Оце і є Бузя.

Промайнули роки. Я пішов з дому проти волі моїх батьків. Я порушив їх завіти, не хотів іти їхніми шляхами, пішов своєю дорогою — подався вчитися. Прибуває до мене якось на пасху лист від мого батька з новиною: Бузя заручилася, в суботу після зелених свят буде весілля, і мене просять приїхати на пасху додому. Я відповів вітальним листом і примчав на пасху додому.

І застав я Бузю вже дорослу і гарну, ще кращу, ніж була колись. І постала в моїй пам'яті колишня Бузя — Суламіф із "Пісні пісень". І буря знялася у моїй душі, і гнів спалахнув у моєму серці. Гнів — не проти когось, а проти себе самого. Я гнівався на себе і на свої хлоп'ячі золоті мрії, що задля них я покинув батька й матір, порушив їх завіти і пустився вчитися, — і отак я втратив, втратив своє щастя, дозволив, щоб Бузя стала нареченою, чиєюсь, не моєю!..

Бузя була мені змалку люба і дорога — це правда. Але, коли я приїхав додому і побачив Бузю, я переконався, що я кохаю Бузю.

Що я кохаю її тією святою, полум'яною, пекельною любов'ю, яку так гарно оспівано в нашій "Пісні пісень":

"Бо дужа, як смерть, любов, люті, як пекло, ревнощі, стріли її — стріли вогняні, вона — полум'я господнє".

Я помилився: не я перший встав того ранку. Моя мати прокинулась ще раніше від мене. Вона вже одягнена. Вона вже клопочеться чаєм, сніданком.

— Батько ще спить. Дитина (так звуть у нас Бузю) теж іще спить. Що ти питимеш, Шимек?

Мені однаково. Що вона мені дасть, те й питиму. Моя мати наливає чаю і подає мені своїми гарними білими руками. Ніхто не має таких гарних білих рук, як моя мати. Вона сідає навпроти мене і розмовляє зі мною тихо, щоб батько не почув. Таки про батька розмовляє вона зі мною. Він старіє, не молодіє. Старіє, слабне і кашляє. Кашляє здебільшого вранці, коли прокидається. А інколи трапляється, що прокинеться вночі і кашляє цілу ніч. А інколи вдень також... Вона його умовляє, щоб пішов до лікаря, але він не хоче! Уперта душа. Його впертість не можна витерпіти! Вона не скаржиться, боронь боже, на нього. Просто так, прийшлося до слова, вона й каже...

Отак нишком віддає мені мати рапорт про батька.

І також про Бузю розповідає мені мати нишком, і очі її сяють. Вона наливає мені ще склянку і питає мене, що я скажу про Бузю. Еге ж, виросла, ніврокy як явір! Нехай її бог боронить від лихого ока! В суботу після зелених свят буде весілля. Коли бог дасть, у суботу після зелених свят. Вигідний шлюб, жених дуже хороший юнак. І сім'я порядна, хазяйський заможний дім, повна хата добра...

— Все ж таки, — розповідає мені мати далі, — все ж таки, скільки ми намучилися з нею, поки добились, щоб дала згоду! Тепер вона, хвалити бога, задоволена. Та ще й як задоволена! Листи які вони пишуть одне одному! День у день. (Мамине обличчя сяє! Мамині очі блищать!). А коли

не так скоро прибуває лист — кінець світу!.. Це тепер. А раніше? Серце, прости господи, мало не лопнуло, поки пощастило почути від неї слово "згода..." Бузя теж уперта душа. Така вже ця родина: як затнеться... Вона, боронь боже, нікого не картає. Просто так, до слова прийшлося, тому й каже...

З батькової кімнати чути кашель — вже нема матері, зникла.

"Хто ж вона, що, мов зоря, зоріє, гарна, як місяць, ясна, як сонце?.."

То вийшла з своєї кімнати Бузя. Вдивляюся у Бузю — я б міг заприсягтися, що одно з двох: або вона плакала, або не спала цілу ніч.

Моя мати правду каже: як явір, виросла вона. Як троянда, розквітла, її очі, гарні сині очі з "Пісні пісень", цього ранку ще повиті ніжним серпанком, і все обличчя її вкрите цього ранку легкою тінню. І Бузя вся — таємниця для мене. Болюча таємниця. Багато що хотів би я знати. Чому Бузя не спала цієї ночі? Я б хотів знати, кого вона бачила уві сні: мене, любого гостя, якого вона так довго ждала і який прибув так несподівано, чи іншого бачила вона уві сні? Іншого, того, кого їй нав'язали батьки проти її волі?.. Бузя — таємниця для мене. Болюча таємниця.

"Сад замкнений — сестра моя, наречена. Замкнений сад, загачене джерело".

Бузя — таємниця для мене. Болюча таємниця. Кілька разів на день змінюється її настрій. Як літнього хмарного дня погода: то тепло, то прохолодно. От визирає сонце з-за хмар і стає погідно. Та ось насувається нова хмара, і знову стає похмуро і темно.

Нема дня, щоб Бузя не одержала листа від "когось". Нема дня, щоб вона не відповідала "комусь".

Я знаю добре, хто цей "хтось", і я не запитую в неї. Я не згадую більше в розмові з Бузею про "нього". Я вважаю, що "він" тут зайвий, нав'язаний. Але ж Бузя сама говорить про нього. Чи не забагато вона говорить про нього? У ті лічені хвилини, коли ми залишаємося з нею вдвох, Бузя говорить зі мною лише про "нього" і хвалить його. Хвалить його безмежно. Чи не занадто вона його хвалить?

Бузя каже мені:

— Ти хочеш знати, хто він? (Вона опускає очі). Він хороший. О! Дуже хороший. Він милий. О! Дуже милий. Але... (Вона зводить очі на мене й сміється). Далеко йому до тебе. Куди йому до тебе!..

Що хоче Бузя цим сказати? Вона хоче мене улестити? Чи, може, кепкує з мене?

Ні. Вона не хоче мене улещувати, вона й не кепкує з мене. Лише тішить сама себе...

Це ясно — як двічі по два.

Після чаю мати й Бузя пішли на кухню готувати сніданок, а ми з батьком почали молитися. Я швидко закінчив, а батько ще стояв лицем до стіни і славив бога. Раптом заходить Бузя причепурена, з парасолькою в руці і озивається до мене:

— Ходім.

— Куди?

— За місто. Трохи прогуляємось. Погожий день. Напрочуд гарний день.

Батько повернув до неї голову, дивиться поверх срібних окулярів. А Бузя натягає рукавички на руки й каже йому:

— Не надовго, тату, не надовго. Ми незабаром прийдемо назад. Мати знає, що ми йдемо. Ходімо, Шимек.

Ідеш?

Найкраща музика, найпрекрасніша симфонія не може так бриніти, як ці слова забриніли в моїх ушах. Зачувся в них відгомін "Пісні пісень". "Ходімо, мій любий, вийдемо в поле, ночуватимемо в селах! Уранці рано підемо у виноградники. Подивимось, чи розвилася лоза виноградна, чи цвітуть уже гранатові дерева?"

Не тямлячись від захоплення, я йду слідом за Бузею і не чую землі під ногами. Що це з Бузею? Це вперше, відколи я дома, сталося так, що Бузя кличе мене на прогулянку. Що це з Бузею?..

Бузя правду каже. Погожий день. Напрочуд гарний день.

Оцінити такий літній день можна тільки в моєму невеличкому бідному містечку, коли вихоплюєшся з тісноти на вільний білий світ. Земля прибралась у зелені шати, оздобилась усією розкішшю барвистих польових квітів. Облямована вона срібною річкою з одного боку і низькорослим, але густим ліском — з другого. Срібна річка здається шовковою биндою, блакиттю гаптованою. Густий лісок має вигляд густого кучерявого волосся, якого час від часу торкається вітрець.

На Бузі була синя бажова сукня, легка, як дим, прозора, як повітря, як небо. Парасолька з мереживом зеленого кольору, і білі ажурні рукавички на руках. Барвиста була вона, барвиста, як оте поле.

— Востаннє, — каже мені Бузя, — я ублагала матір. Востаннє хочу попрощатися з містом, з околицями, з кладовищем, млинами, річкою,

містком. Заради цього мати востаннє зробила мені поступку. Нареченій треба поступатися, ха-ха... Наречена може всього добитися... Як ти гадаєш, Шимек?

Шимек нічого не каже. Шимек слухає. Мені здається, що Бузя сьогодні якась дивно весела. Неприродно весела. І сміється наче силоміць. А може, це мені здається так?

— Пам'ятаєш, Бузю, коли ми тут були?

Я нагадую їй, коли ми тут були. Вже давно-давно. Багато років тому це було. Ми йшли сюди вдвох нарвати зелені на свято, якщо вона пригадує. Тоді ми теж ішли цією дорогою повз ці млини, понад цією річкою, цим містком.

— Але ми тоді інакше вирушали на прогулянку, Бузю. Тоді ми бігли, немов молоді олені, стрибали, наче сарни на запашних горах. А тепер?

— А тепер? — каже Бузя й нахиляється, щоб нарвати квітів.

— Тепер ми йдемо статечно, як годиться таким статечним людям, як ми... Пам'ятаєш, Бузю, коли ми були тут востаннє?

— Напередодні зелених свят це було! — відповідає мені Бузя і дарує букет запашних квіток, яких вона нарвала.

— Мені, Бузю?

— Тобі, Шимек! — каже Бузя, глянувши своїми гарними синіми очима з "Пісні пісень". І погляд цей мені проймає душу.

Ми вже далеко за околицею. Ми вже на містку. Там я подаю їй руку (вперше, відколи я приїхав додому). Взявшись за руки, йдемо вдвох

містком. Дошки хилитаються. Вода котиться, біжить під нашими ногами, міниться і падає з тихим дзюркотом, з легким шелестом униз, так тихо, що я чую "тік-так" Бузиного серця; воно таке близьке до мене, таке близьке до мене (вперше, відколи я приїхав додому).

Здається мені, що Бузя тулиться до мене щоразу ближче і ближче. Я чую знайомий аромат її гарного волосся, відчуваю тендітність її прекрасної руки, теплоту її тіла. І здається мені, що я чую від неї слова з "Пісні пісень": "Я належу другові моєму, а друг мій належить мені..." І сонце, і небо, і поле, і річка, і ліс набувають нового блиску, нової принади в моїх очах. Жаль, жаль, що місток такий короткий. Ще хвилина — і місток кінчився, ми вже на леваді. Ще хвилина — і Бузина тендітна, прекрасна рука вислизнула з моєї руки, — і сонце, і небо, і поле, і річка, і ліс втратили свій попередній блиск і всю принаду в моїх очах.

— Дивна річ, — каже мені Бузя, а її гарні сині очі з "Пісні пісень" глибокі в ту мить, як небо, і замислені, як ніч, — дивна річ: кожного разу, коли я йду або їду над водою, нехай це буде яка завгодно вода, я мушу згадати свого тата, і кожного разу...

Я перепиняю її:

— Ти кажеш дурниці, Бузю.

Бузя замислюється на хвилину, потім каже:

— Дурниці? Ха-ха, твоя правда. Я кажу дурниці. Бо я дурненька. Дурненька я дівчина. Еге ж, дурна дівчина? Скажи правду, Шимек! Кажи мені чисту правду, ха-ха-ха!..

Бузя сміється, закидає голову і показує мені свої чарівні зуби-перлини. Обличчя її сяє під сяючим сонцем. І всі барви поля відбиваються в її очах, в її гарних синіх замислених очах з "Пісні пісень".

Марна річ! Я не можу її переконати, що вона зовсім не така дурна, що вона зовсім не дурна. Вона знає, каже Бузя, що є дурніші за неї. Вона знає. Але, як порівняти зі мною, вона — дурепка. Уявіть собі, вона вірить у сни!

— Еге ж, Шимек, ти не віриш? А я вірю. Ось тільки вчора прийшов до мене уві сні батько з того світу, одягнений, веселий і жвавий, з ціпочком у руці. І звертається до мене так привітно, так дружньо покручуючи при цьому ціпочком: "Я прийду, доню, до тебе на весілля..." Ну, що ти скажеш на це, Шимек?

— Бузю, не треба вірити снам. Сни — пуста химера.

— Пуста химера, кажеш?

Бузя стоїть, на хвилинку замислившись, зривається з місця й біжить барвистим полем, потім зупиняється.

Наче квітка, наче барвиста квітка виглядає Бузя на цьому барвистому полі, що розляглося навколо нас без кінця, без краю. Жовтенькими цяточками поцятковане, червоненькими клинчиками поклиноване. Блакитна небесна шапка над її головою. Срібна річка в ногах її. Звідусіль лине до нас гострий дух запашного зілля і аромати квітів. Я зачарований. Я сп'янілий.

Мов зачарована, стоїть також Бузя посеред барвистого поля і дивиться на мене замислена, замислена, як ліс.

Про що думає зараз Бузя? Що кажуть її очі? Її гарні сині замислені очі з "Пісні пісень?"

"Я лілея з Сарона, троянда долин..."

Ось що кажуть її очі, і здається мені, що ніколи, ніколи ще не була Бузя такою справжньою Суламіф'ю з "Пісні пісень", як цієї хвилини.

Квіткою здається Бузя, лілеєю з Сарона. Розквітлою трояндою здається Бузя, трояндою долин на цім широкім, барвистім полі, що розлягається навколо нас без кінця, без краю, жовтенькими цятками поцятковане, червоненькими клинчиками поклиноване. Блакитна небесна шапка над її головою. Срібна річка в ногах її. Звідусіль лине до нас гострий дух запашного зілля і аромати квітів. Я зачарований. Я сп'янілий.

Бузя рушає. Я — за нею. Легко й швидко йде Бузя. Легко, наче сарна, наче лань, мчить вона барвистим полем, що простягається без кінця, без краю А лице її сяє під сяючим сонцем, і всі барви поля відбиваються в її очах, в її гарних, синіх замислених очах з "Пісні пісень".

Ніколи, ніколи ще не була Бузя такою справжньою Суламіф'ю з "Пісні пісень", як того дня!

— Впізнаєш це поле, Бузю?

— Колись воно належало тобі...

— ...І цей пагорок?

— Твоя гора. Колись це все було твоє. Все твоє... — каже мені Бузя з легкою посмішкою на гарних устах. Але мені здається, що вона кепкує з мене, як кепкувала з мене колись, багато років тому.

— Сядемо?

— Сядемо.

Я сідаю на горбку і лаштую їй місце. Бузя сідає напроти мене.

— Отут, пам'ятаєш, Бузю, я розповів тобі колись, як я...

Бузя перебиває і закінчує замість мене:

— ...Як ти, сказавши чарівне слово, здіймаєшся в повітря і линеш, мов орел, до хмари й вище хмари, понад полями й лісами, горами й долинами, морями й пустелями, аж поки прибуваєш ген за чорні гори, до кришталевого палацу. Там сидить твоя зачарована царівна вже сім років і чекає, поки ти зглянешся на неї і прилетиш за допомогою чарівного слова, щоб врятувати її, визволити, ха-ха-ха!

Ні. Бузя сьогодні якась дивно весела! Неприродно весела. Вона сміється начебто силувано. Годі! Всьому свій час. Час уже поговорити з нею трохи по-серйозному, одверто й ясно. Вже час розкрити перед нею моє серце, вилити перед нею мою душу... І я закінчую свою думку мовою "Пісні пісень": "Поки день холодом дише — перше, ніж згасне день, цей щасливий день, і тіні простягаються — і засутеніє..."

За весь час мого перебування дома я не висловив Бузі і десятої, сотої частини того, що вилив перед нею того ранку. Я розкрив перед нею своє серце, показав їй свою душу. Розповів усю правду, що мене сюди привело...

Якби не батьків лист із звісткою про весілля, якби не ті кілька слів: "У суботу після зелених свят", — мене б тепер не бачила ця річка, що біжить з горбка вниз, і лісок, що зеленіє тут недалеко...

І я присягаюсь їй цією таки річкою, яка біжить під горбком, і цим таки ліском, який зеленіє отут недалеко, і цим блакитним небесним килимом, що над нашими головами, і золотим сонцем, яке відбивається в її очах, і всі" гарним, чистим і святим на світі, що я приїхав сюди лише для неї, лише для неї, бо... я люблю її... Нарешті це слово вирвалось.

— Бо я люблю тебе, Бузю, чуєш, я люблю тебе тією святою полум'яною, пекельною любов'ю, яка оспівана в "Пісні пісень": "Бо, як смерть, дужа любов, люті, як пекло, ревнощі, стріли її — стріли вогняні, вона — полум'я господнє..." Що з тобою, Бузю? Ти плачеш? Господь з тобою!..

Бузя плакала.

Бузя плакала, і цілий світ обгорнувся смутком. Сонце перестало світити. Річка — текти. Лісок — зеленіти. Комашня — літати. Пташки — співати.

Бузя плакала. Вона сховала обличчя в руки. її плечі здригалися. І вона плакала чимраз дужче і дужче.

Так плаче мала дитина, почувши, що втратила батька й матір.

Так плаче віддана матір за своєю дитиною, яку в неї забрали.

Так плаче молода жінка, тужачи за своїм коханим, який відвернувся від неї.

Так плаче людина, тужачи за своїм життям, що вислизнуло з-під її ніг.

Даремні були мої слова розваги. Зайві всі порівняння з "Пісні пісень". Бузя не хоче втішатися. Бузя не хоче слухати мої епітети. Надто пізно, каже вона, надто пізно я згадав про неї... Надто пізно я схаменувся, згадав, що є Бузя на світі... Бузя, яка має серце, що сумує, і душу, що геть поривається звідси в інший світ... Може, я б пригадав, каже вона, ті листи, які вона мені колись писала? Та, — перебиває вона сама себе, — куди мені пам'ятати такі дурниці? Хіба вона не розуміє сама, — їй, власне, давно вже треба було це наперед знати, — що наші шляхи різні? Що вона не може зі мною рівнятися? Куди їй до мене? Вона — звичайна

містечкова дівчина, — куди їй до мене?.. Тепер вона розуміє, яка дурість, яка велика дурість була з її боку, що вона морочила мені голову своїми дитячими листами, своїми дурними натяками, ніби батько й мати сумують за мною... Ні, їй самій треба було зрозуміти, що вона не може зі мною рівнятися. Куди їй до мене? Звичайна містечкова дівчина!.. Вона сама повинна була зрозуміти, що коли я не послухався батьків, порушив їхні завіти, не схотів піти їхніми шляхами і пішов своєю власною дорогою, то я, напевно, піду далеко, я, напевно, злечу високо, так високо і так далеко, що вже нікого не помічатиму, нікого знати не схочу.

— Нікого, крім тебе, Бузю!

— Ні, нікого! Нікого! Нікого! Нікого не бачити, нікого не слухати, всіх забути...

— Всіх, тільки не тебе, Бузю!

— Ні, всіх! Всіх! Всіх!

Бузя перестала плакати — і все ожило. Сонце почало світити, як раніше. Річка — текти. Лісок — зеленіти. Комашня — літати. Пташки — співати.

Бузя перестала плакати, і сухими стали її очі, її гарні сині очі з "Пісні пісень". І висохли її сльози, як висихають краплі роси під гарячим сонцем.

І раптом вона почала виправдовуватись за свої сльози. Тепер вона бачить, яка вона дурна. Чого було плакати? З якої причини їй плакати? Чого їй бракує? Багато дівчат на її місці почували б себе щасливими. Безмежно щасливими... І вогник загорівся в її очах. В її гарних синіх очах з "Пісні пісень". Я ніколи ще не бачив такого вогника в Бузиних очах. І червоні плями проступили на її щічках, на її гарних щічках-трояндах. Я ще ніколи не бачив, щоб Бузя так гнівалась, так пломеніла, як гнівалась

і пломеніла цієї хвилини! І я хочу взяти її за руку, і я звертаюсь до неї мовою "Пісні пісень":

"Гарна ти, моя подруго" — о, яка ж ти гарна, Бузю, коли твої щічки палають і очі бризкають вогнем!..

Дарма! Бузя не слухає моєї "Пісні пісень". Бузя має свою власну "Пісню пісень". Вона не перестає хвалити "когось", хвалити безмежно. Вона каже мені:

"Любик мій білий і рум'яний" — мій наречений гарний і порядний, "кращий за тисячі інших" — порядніший за багатьох-багатьох інших. Може, він не такий вчений, як інші, зате він добрий. Зате він мені відданий. Зате він любить мене. Побачив би ти листи, які він пише мені, побачив би ті листи!

— "Полонила, — кажу я їй далі, немов не чуючи й слів, — полонила ти серце моє, сестро моя, Наречена!.."

А вона мені:

— Бачив би ти його листи, що він пише мені, коди б ти бачив ті листи...

Її слова бринять якось дивно. Дивний голос. Цей голос — здається мені — хоче перекричати інший голос. Внутрішній голос.

Для мене це ясно, як двічі по два.

Рвучко і несподівано схоплюється Бузя з запашної трави, обтрушується, випростовується, закидає руки за голову, зупиняється напроти мене і дивиться на мене згори вниз.

Гордовита й гарна, напрочуд гарна, ще краща, ніж будь-коли, видається вона мені в цю мить.

Боюся сказати, але мені здається, що якби я сказав, що Бузя — це справжня Суламіф з "Пісні пісень", це була б шана і хвала для Суламіфі з "Пісні пісень".

Невже ж цим закінчиться наша розмова?

Я підводжуся слідом за нею і наближаюсь до неї.

— "Огляньсь, огляньсь, Суламіф" — вертайся до мене, Бузю, — кажу я їй далі мовою "Пісні пісень" і беру її за руку. — Вертайся до мене, Бузю, вертайся, поки не пізно. Ще одне слово! Не більше як одне слово мушу тобі сказати.

Даремно. Даремно. Бузя не хоче вислухати це єдине слово, яке я мушу їй сказати.

— Досить, — каже вона, — наговорилися! Досить сказали одне одному, може, навіть більше, ніж слід було... Досить! Досить! Уже пізно. Дивись, як уже пізно! — каже мені Бузя і показує мені рукою на небо, і показує на сонце, що поливає її з голови до ніг своїм щирим, ніжним золотим промінням. І Бузя, лілея з Сарона, Бузя, троянда долин, набуває нового кольору, яскравозолотого кольору на барвистому полі, що простягається навколо нас без кінця, без краю.

— Додому! Додому! — каже мені Бузя і поспішає, і квапить мене. — Додому, додому! Вже час, Шимек, вже час. Батько й мати, мабуть, уже хвилюються. Додому, додому!

В її останніх словах "додому, додому" мені вчувається відгомін давніх-давен, того, що було багато років тому, — слова з "Пісні пісень".

"Біжи, мій милий, біжи, любий, і будь подібний до оленя або сарни на горах запашних..."

Минають дні. Проходять тижні. Настали любі зелені свята. Настала субота, що після зелених свят. Минула субота, що після свят, і ще субота, і ще субота, а я все ще гостюю в своєму містечку.

Що я тут роблю? Нічого. Анічогісінько. Мої батьки вважають, що я покаявся, шкодую, що порушив їхній завіт і не схотів іти їхніми шляхами. І вони раді. Дуже раді.

А я? Що я роблю тут? Чого мені треба тут? Нічого. Анічогісінько! Щодня я йду на прохідку, за місто. Туди — за млин. Туди — через місток. Туди — до того барвистого поля, що простягається без кінця-краю, облямоване срібною річкою з одного боку, і низькорослим, але густим ліском, — з другого боку. Срібна річка здається шовковою биндою, блакиттю гаптованою. Рясний лісок здається густими патлами кучерявого волосся, якого час від часу торкається вітрець.

Там сідаю я самотній на горбку. На тім горбку, де ми недавно сиділи вдвох, я і Бузя, лілея з Сарона, троянда долин. На тім горбку, де ми бувало вдвох колись, багато років тому, я і Бузя, бігали, неначе молоді олені, і стрибали, наче сарни на запашних горах. Там, на тім місці, де поховані найкращі спогади моєї навіки втраченої молодості, мого навіки втраченого щастя, я можу просидіти на самоті довгі години і оплакувати незабутню Суламіф з мого "пісне-пісенного" романа.

А що з Суламіф з мого "пісне-пісенного" романа! Що з Бузею? Чим кінчилося? Який кінець?

Не примушуйте мене розповідати вам кінець мого романа. Кінець — бодай найкращий — це сумний акорд. Початок — найгірший початок — кращий, ніж найкращий кінець. Тому мені набагато легше і набагато

приємніше розповісти все це ще раз спочатку. Ще, і ще раз, і ще сто разів. І тією самою мовою, що й усі рази:

У мене був брат Беня. Він потонув у річці. Залишив сирітку, звали її Бузя. Пестливе ім'я від Естер-Люби: Любузя-Бузя. І гарна була ця Бузя, як Суламіф, що з "Пісні пісень". І ми зростали, я і Бузя, як брат і сестра. І ми любилися, я й Бузя, як брат і сестра...

І так далі.

Початок — найгірший початок — кращий, ніж найкращий кінець.

Початок — нехай буде кінцем, епілогом мого невигаданого, а справжнього, сумного романа, якого я дозволив собі назвати: "Пісня пісень".

1909-1917

Примітки:

[1] Хедер — початкова релігійна школа.

[2] Кадиш — поминальна молитва

[3] Агада — збірка молитов і релігійних легенд на пасхальні теми.